

Pomogáts Béla

Otthonosság és patriotizmus A Nem tudhatom című költemény világképe

Radnóti Miklós mindig befogadó otthonra és közösségre vágyott, költészetéből mindig kiolvasható volt az az öröm, amelyet a közösségre találás élménye okozott (például a Szegedi Fialatok között vagy a Nyugat táborában, Babits Mihály környezetében), és kiolvasható volt az a fájdalom, amely az elutasítás következménye volt (midőn mint „baloldalt” vagy mint „zsidót” vetette ki magából a két világháború közötti magyar társadalom). Otthonra vágyott, otthon keresett (ezt többnyire az irodalomban és a szerelemben találta meg), és emberi sorsának különös tragédiája volt, hogy az ifjúság otthonkereső küzdelmei után éppen akkor fedezte fel a maga szellemi otthonát, midőn erőszakkal ragadták el a végre birtokba vett világból, abból a közösségből és attól a tevékenységtől, amelyet a magáénak tudott, amelyhez minden idegével ragaszkodott. Otthonra talált a körülötte élő szűkebb közösségben és a szellemi ellenállás harcosai között, de otthonra talált a magyar nyelvben és kultúrában is. Kazinczy Ferencet, Arany Jánost, Babits Mihályt érezte igazi rokonainak, mindennél erősebb és elevenebb rokonság fűzte a magyar irodalomhoz és történelemhez. A nyelv, a hagyomány és a közösségi tudat jussán tudta magyarnak magát, morális köteléknek és jognak érezte a nemzeti közösséghez való tartozást. Mint történelmünk és irodalmunk klasszikus hősei, ő is tudatában volt annak, hogy a nemzet mindig abból az erősebb morális kötelékből épül, amit kultúra, a hagyomány és a közös sors vállalása teremt. Őket vállalta, általuk tudhatta igazán és teljesen magyarnak és hazafinak magát, és őket fejezte ki nemes őszinteséggel a magyar patriotizmus egyik legszebb költeményében, a *Nem tudhatom* soraiban.

Ennek a versnek külön története van, igazolva, hogy a költői műnek az esztétikai érték és a benne kifejezésre jutó morál együttesen adhat tartós rangot és valódi evokatív erőt. A *Nem tudhatom* Radnóti igaz hazafiságát és nemzeti elkötelezettségét tanúsítja. Hiszen akkor vallott a haza iránt érzett szeretetéről, amidőn a hatalom, éppen a haza nevében, a bélyeges üldözöttek közé taszította, és megfosztotta nyugalmától, szabadságától, mindentől, amiért élni érdemes. A munkaszolgálatos behívások gyötrelmei, az egyre fokozódó üldözés, a személyes támadások olyan veszedelmes példái után, mint amilyen Horváth Béla feljelentő cikke volt (*Mai magyar költők: avagy az irodalom alvilága*. Vigília 1942. A cikk Possonyi Lászlónak, a folyóirat szerkesztőjének távollétében került a nyomdába, aki ezért Horváthot eltávolíttatta a szerkesztőség tagjai közül), nem lett volna meglepő, ha csalódást érez hazája iránt, vagy legalábbis hallgat arról, hogy félti a háborús csapások alatt szenvedő országot.

A *Nem tudhatom* vallomása a hazaszeretetről váratlanul tetszett, hiszen Radnóti korábban nem nyilatkozott versben az ország iránti érzelmeiről. Ilyen nyilatkozatra nem volt szüksége, minthogy természetes módon, nyelvében, kultúrájában és közösségi tudatában érezte magyarnak magát. Valójában mégsem volt előzmény nélküli a patrióta vallomás, a haza iránt érzett hűség a korábbi költeményekből is kiolvasható. Közvetve akár az ifjúkor alföldi, Szeged környéki tájverseiből, vagy a későbbi évek költői idilljeiből, lírai naplóiból. És közvetlenebb módon abból a nyilatkozatból, amely az itthon maradás szükségességét, a szülőföld iránt érzett hűséget fejezte ki. Mint másoknak, Radnótinak is lett volna talán módja arra, hogy idejében elvándoroljon, akár a tengerentúlra. Beszélt idegen nyelveket, találhatott volna külföldön megélhetést, minthogy hazájától még biztos kenyeret sem kapott. „Biztatni kell magam, hogy el ne bujdokoljam” – írta levelében barátjának, Szalai Imrének, mint aki előtt legalábbis felrémlett az elvándorlás gondolata. Felrémlett, de határozott elutasításban részesült. *Trisztánnal ültem* című költeményében elképzelte a távoli tájak varázsát, meghallgatta hívó üzenetét, azután szinte természetes módon szavazott arra, hogy itthon marad. Elemi kötelékek fűzték ahhoz az országhoz, amelyben született, ahhoz a néphez, ahhoz a történelemhez és ahhoz a kultúrához, amelyet minden töprengés nélkül a sajátjának tudott.

A hazához fűződő elemi kötelékekről a fasizmus mindent elborító áradata következtében kellett vallomást tennie. Nemcsak neki, költőtársainak is, hiszen azok a költők, akik korábban természetesnek érzévnék magyarságukat, nem akartak hivatkozni hazafiúi érzéseikkel, most ihletett vallomásokban tárták a világ elé nemzeti elkötelezettségüket. Ekkor írta Babits Mihály *Áldás a magyarra és Ezerkilencszáznegyven*, József Attila *Hazám* és *A Dunánál* című verseit. „Most érzem, hogy sorsom a hazámnak sorsa” – vallotta Babits; „édes Hazám, fogadj szívedbe, hadd legyek hűséges fiad!” – kérte József Attila. Babits is, József Attila és mellettük más költők is elhatárolták hazaszeretetüket attól a hazafiságtól, amelyet az államhatalom vagy éppenséggel a radikális jobboldal hirdetett, és amely végül halálos veszedelemben: a háborús veresébe hajszolta az országot. Illyés Gyula nevezetes költeménye, a *Haza a magasban* a szellemi haza és kulturális folytonosság eszméjét állította szembe a hivatalos „nemzeti ideológiával”: „Dörmögj,

testvér, egy sor Petőfit, / köréd varázskör teremtődik”. Vas István verse, a *Menekülő múzsa* pedig éppenséggel az „irodalmi Magyarországon” jelölte meg az igazi hazát: „Te egyetlen hazám, te szépséggel teli! / Nem jelen arcod az, mely szívem élő vágya, / Szerelmem Magyarország, a képzeletbeli, / Arany, Balassi, Zrínyi, kurucok szebb világa”. Az öt kiközösítő, majd rabságba hurcoló, végül elpusztító hamis és átmeneti országgal szemben Radnóti Miklós is az „örök Magyarországon” kereste és találta meg az igazi hazát.

A patrióta vallomások részben védekező és védelmező szerepet kaptak, minthogy az országra törő rontás: a nemzetiszocialista német hódítás ellen kellett oltalmazniuk a nemzeti függetlenséget és a magyar kultúra történelmi értékeit. Részben azonban konstituáló és elhatároló jellegük volt, minthogy a faszizmus magyarországi ügynökeinek és szövetségeseinek hamis ideológiájával szemben meg kellett fogalmazniuk a magyar nemzeti tudat igazabb eszményeit. A szellemi ellenállás hazafias költészete tiszta és biztos forrásból meríthetett, e költészet a magyar történelem és művelődés demokratikus hagyományából táplálkozott, és a népi magyarság eszményét tűzte maga elé. Az a nemzeti tudat és hazafiság, amelyet Radnóti Miklós kialakított, szöveges ellentétben állt a faszizmus fékevesztett nacionalizmusával és embertelen faji előítéleteivel. A dolgozó nép szabadságát és felemelkedését állította patriotizmusának tengelyébe, a demokratikus Magyarország történelmi távlatában gondolkodott, és hevesen tiltakozott az uralkodó hatalom hamis ideológiája ellen.

Radnóti Miklós költészete ezeket az eszményeket képviselte, már a *Nem tudhatom* születése előtt őket szólaltatta meg. Folyamatosan kapott hangot nála a népi közösséghez és a nemzeti hagyományokhoz való csatlakozás érzése és dallama. A vallomás igénye, amely arra kényszerítette, hogy tiszta szavakkal, vagy félre nem érthető jelképekkel beszéljen arról a szoros kötelékről, amely a magyar néphez, a „másik” Magyarországhoz és a magyar történelemhez fűzte. És amely azt is megszabta, hogy elhatárolja magát a hivatalos nacionalizmustól, az uralkodó osztályok hamis nemzeti ideológiájától. Az elkötelezettség és a szembefordulás egymást kiegészítő kettős szenvedélye szólalt meg már a *Kortárs útlevelére*, majd az *Elégia Juhász Gyula halálára*, az *Első ecloga* és a *Nyugtalan órán* soraiban. A *Csak csont és bőr és fájdalom* a nemzet fájdalmas gyászát tolmácsolta Babits Mihály ravatalánál. Az anyanyelvet, az eltávozott költő legszebb magyar szavait: a *göröngyöt*, a *fátyolt*, a *harangot*, a *gyöngyöt*, a *csillagot* és a *holdat* hívta a nyitott sír köré, mint gyászoló gyülekezetet. „Szavak – hangzott a költemény – jöjjetek köré, / ti fájdalom tajtékai! / ti mind, a gyásztól tompa értelem / homályán bukdosó szavak, / maradjatok velem”. A „*Meredek Út*” egyik példányára pedig a szétszórtnemzeti színeket gyűjtötte össze, az „igazra tanú” költő vallomásába foglalva a pipacs *pirosát*, a hó *fehérét* és a pipacs szárának *zöldjét*. Minden hangzatos és ünnepélyes nyilatkozat nélkül vállalta az nehéz hűséget a dolgozó ország, a kétkezi népe iránt, amit az üldözött ember és költő sorsa jelentett a háború súlyos éveiben.

Erről a hűségről tett vallomást a *Nem tudhatom* híres soraiban. Az ország és a nemzet vállalása, az odatartozás tudata, mint az imént kitesztett, a magyar antifaszista és háborúellenes irodalom meghatározó élményei közé tartozott. Babits Mihály és József Attila költeményei éppúgy ezt a tudatot fogalmazták meg, mint Bálint György szép vallomása, az *Egy kép alá*. „Csendesen, de erősen érezzük – fejtegette Bálint György -, hogy tartozunk valahová. Egy fizikai és szellemi tájhoz, mely elidegeníthetetlenül a mienk. Néhány mező vagy domboldal, amit talán csak a vonat ablakából láttunk; egy-két kép, szobor és regény, egy budapesti utcaszöglet; néhány Vörösmarty- vagy Ady-strófa; egy-egy nagyon régi népdal a legújabb gyűjtésekből; színehagyott ruhájú, csendes parasztok és félmeztelen külvárosi gyerekek, kiket szavak nélkül is megértünk; az alanyi és tárgyias ragozás, a hangrendi illeszkedés és az ikes igék, amelyeket a külföldi oly nehezen tanul meg – nagyjából ez az, amit sohasem lehet elvenni tőlük, amitől nem tudunk és nem is akarunk megszabadulni, és amit a legtöbbször meghamisított és leggyakrabban félrehangsúlyozott szóval szoktak jelölni; haza.”

Ezt a nemes elkötelezettséget élte át Radnóti is. Távol állott attól, hogy a magyar népet és hazát a faszizmussal azonosítsa, igaz szeretetet érzett a szenvedő és hallgató ország iránt. A költő naplójának egy részlete egyik munkaszolgálatos élményét beszélt el. A hatvani cukorgyárban dolgozott, szemetet kellett vagonokba lapátolnia, midőn egy idős munkástól egész cukorrudat kapott ajándékba, hogy ossza meg nélkülöző társaival. Érezte az egyszerű emberek részvétét, s erre a részvétre ő is megértéssel válaszolt. A nevezetes napló több alkalommal is érinti a költő és az ország viszonyát, bizonyára a legnagyobb érzelmi erővel abban a Komlós Aladárhoz írott 1942. május 17-i levélben, amelyet Radnóti Miklós, bizonyára nem véletlenül, a napi bejegyzések között is elhelyezett. A levél annak magyarázatára szolgált, hogy a költő nem kívánt eleget tenni a vele máskülönbben baráti viszonyt ápoló Komlós Aladár kérésének, aki az általa szerkesztett *Ararát* című „magyar-zsidó évkönyv” számára kért kéziratokat. Radnóti Miklós ebben a (többször idézett) levélben ad magyarázatot arra, hogy miért nem tartja „zsidó” költőnek magát, és miért határozza meg költői identitását egyszerűen „magyar” költőként.

A nevezetes levél Radnóti Miklós költői és nemzeti identitását rögzíti, először is irodalmi azonosságát. „A szobám falán – írja – három <<családi kép>> van, három fényképmásolat. Barabás egyik meglehetősen ismeretlen Arany-festményének másolata, ugyanerről a festményről külön a fej, és Simó Ferenc egy nemrégiben fölfedezett

festményének másolata az öreg Kazinczyról. A Kazinczy-képről csaknem mindegyik <<nem bennfentes>> látogatóm, de az Aranyról is sokan (nem a közismert, népivé stilizált arc) megkérdezik: <<a nagybátyád?>> vagy <<a rokonod?>> Igen, - felelem ilyenkor, Arany és Kazinczy. S valóban nagy- vagy dédnagybátyáim ők. S rokonom a hitévtávtó Balassa, az evangélikus Berzsenyi és Petőfi, a kálvinista Kölcsey, a katolikus Vörösmarty, vagy Babits, avagy a zsidó Szép Ernő, vagy Füst Milán, hogy közelebb jöjjenek. S az ősök? A Berzsenyi szemével látott Horatius éppúgy, mint a zsidó Salamon, a zsoltáros Dávid király, Ésaías, vagy Jézus, Máté vagy János, stb. rengeteg rokonom van. De semmi esetre sem csak Salamon, Dávid, Ésaías, Szép Ernő vagy Füst! Vannak távolabbi és közelebbi rokonaim."

Ezt követve határozza meg személyes identitását a következőkben: „Zsidóságot soha nem tagadtam meg, <<zsidó felekezeti>> vagyok ma is (majd később megmagyarázom, miért), de nem érzem zsidónak magam, a vallásra nem neveltek, nem szükségletem, nem gyakorlom, a fajt, a vérrögöt, a talajgyökért, az idegekben remegő ősi bánatot baromságnak tartom és nem <<szellemiségem>> és <<lelkiségem>> és <<költőségem>> meghatározójának. Még szociálisan is csupán botcsinálta közösségnek ismerem a zsidóságot. Ilyenek a tapasztalataim. Lehet, hogy nincs így, én így érzem és nem tudnék hazugságban élni. A zsidóságom <<életproblémám>>, mert azzá tették a körülmények, a törvények, a világ. Kényszerből probléma. Különben magyar költő vagyok, rokonaimat felsoroltam s nem érdekel (csak gyakorlatilag, <<életileg>>) hogy mi a véleménye erről a mindenkori miniszterelnöknek. (...) Ezek kitagadhatnak, befogadhatnak, az én <<nemzetem>> nem kiabál le a könyvespolcra, hogy mars büdös zsidó, hazám tájai kinyílnak előttem, a bokor nem tép rajtam külön nagyobb mint másom, a fa nem ágaskodik lábujjhegyre, hogy ne érjem el gyümölcsét. Ha ilyesmit tapasztalnék, - megölném magam, mert másként, mint élek, élni nem tudok, s mást hinni és másképp gondolkodni sem. Így érzem ezt ma is, 1942-ben is, háromhónapi munkaszolgálat és tizennégy napos büntetőtábor után is, - (ne nevesse ki, tudom, hogy megjárta a háborút, de az más volt, nem volt megalázó) kiszorítva az irodalomból, ahol sarkamig nem érő költőcskéék futkosnak, használhatatlan és használatlan tanári oklevéllel a zsebemben, az elkövetkező napok, hónapok, évek tudatában is. S ha megölnek? Ezen az sem változtat."

A *Nem tudhatom* ennek a levélben kifejezést kapó személyes azonosságtudatnak a költészet magaslatára emelt változata. Radnóti Miklós már a költemény kezdősoraiban elhatárolta magát azoktól, akik nagy hangon bizonygatták hazafiságukat, s közben hasznot húztak mások szenvedéséből. Egyszerűsége közvetlen szavakkal fejezte ki a maga természetes, minden hivalgástól mentes magyarságtudatát:

Nem tudhatom, hogy másnak e tájék mit jelent,
nekem szülőházam itt e lángoktól ölelt
kis ország, messzeringó gyermekkorom világa.
Belőle nőttem én, mint fatörzsből gyöngye ága
s remélem, testem is majd e földbe süpped el.

A költő az otthonosság érzéséből alakította ki a maga illetékességét, közösség hűségét és szolidaritását. Ebben az otthonosságban és illetékességben egyszerre volt jelen Vörösmarty Mihály *Szózatának* sorsvállaló elkötelezettsége és a maga személyes tapasztalata. Az a köznapi élmény és odatartozás, amely korábban idilli versekben nyert kifejezést:

Itthon vagyok. S ha néha lábamhoz térdepel
egy-egy bokor, nevét is, virágát is tudom,
tudom, hogy merre mennek, kik mennek az úton,
s tudom, hogy mit jelenthet egy nyári alkonyon
a házfalakról csorgó, vöröslő fájdalom.

Az otthonosság érzése hozta létre a költeményeknek azt a közeli és személyes perspektíváját, amelyben életre keltek a szülőföld dolgai és a költő emlékei. Ez a perspektíva éles ellentétben állt azzal, amit a bombázó repülőgép pilótája látott, midőn pusztító terhével az ország fölé repült. Radnóti a kétfajta perspektíva: a közeli és személyes, valamint a távoli és személytelen összevetése révén fejezte ki azt a gazdag kapcsolatot, amely közte és hazája között létesült. És e kettős perspektíva révén mutatta be a békét és a háborút, az emberi létezés egymással szöges ellentétben álló lehetőségeit. A pilóta alakja, mint korábban a *Második eclogában*, a háborús erőszak elidegenedett, öldöklő hatalmát jelképezte. Jóllehet a költő tudta, hogy a szövetségesek bombázógépei a faszizmus feletti győzelmet, végső soron az ő megmenekülését és szabadulását segítik elő. Mégis a szenvedő országot vette körül részvételével és szeretetével, ismervén azt a másik igazságot is, hogy a nép, amely elszennved a háború gyötrelmeit, inkább szánni való áldozat, mint megtorlást érdemlő bűnös. A bombázógép távoli perspektívája helyett

ezért választotta a közelet; azt a személyes és otthonos érzést, amelyet szülőhazája iránt érzett, s amely megszabta a versében alakot öltő részvétet is:

Ki gépen száll fölébe, annak térkép e táj,
s nem tudja, hol lakott itt Vörösmarty Mihály;
annak mit rejt e térkép? Gyárat s vad laktanyát,
de nékem szöcskét, ökröt, tornyot, szelíd tanyát;
az gyárat lát a látcsón és szántóföldeket,
míg én a dolgozót is, ki dolgáért remeg,
erdőt, fűttyös gyümölcsöst, szőlőt és sírokat,
s a sírok közt anyókat, ki halkán sírogat,
s mi főnről pusztítandó vasút, vagy gyárüzem,
az bakterház s a bakter előtte áll s üzen,
piros zászló kezében, körötte sok gyerek,
s a gyárak udvarában komondor hempereg;
és ott a park, a régi szerelmek lábnyoma,
a csókok íze számban hol méz, hol áfonya,
s az iskolába menvén, a járda peremén,
hogy ne feleljek aznap, egy kőre léptem én,
ím itt e kő, de főnről e kő se látható,
nincs műszer, mellyel mindez jól megmutatható.

Bori Imre mutatott rá arra úttörő jelentőségű monográfiájában (*Radnóti*, 1965), hogy a költeményben megnyíló kettős perspektíva, ahogy ő írta, „kettős országjárás” milyen drámai hangoltságot okoz a költemény belső rendjében. Mint írja: „Sajátos, kettős <<országjárás>> ez a költemény: egy békés, a költő igazibb világába, ahol <<otthon van>>, és egy háborús, egy más szemszög, egy más reláció világa szerint. Az ő vallomása a hazai tájhoz s a táj múltjához szól, a békéhez, az elmúlt ifjúsághoz, azokhoz az elemekhez, amelyek csak a költői emlékezésben élnek, mert: nincs műszer, mellyel mindez jól megmutatható. A másik <<utazás>> a madárlátta ország képét adja, a halálraitélség szemszögéből, a bombázógép pilótájának látcsövével látottat jeleníti meg, mintegy fonákjáról festve meg az előbbi tájkép mikrokozmoszát.” Az otthonosság képzetvilága és ennek veszélyeztetettsége: az ismerős és meghitt táj és a háborús égbolt éles kontrasztja rajzolja meg azt a drámai képet, amelyben a költőnek egyrészt ki kell nyilvánítania azonosságát a szinte bukolikus képekben megjelenített szülőhazával, másrészt el kell határolódnia mindattól a pusztító erőtől, amit a háború (az „igazságos” háború is) jelent.

Radnóti Miklós magáénak érezte azt az országot, amelyet a háború veszélybe sodort, az elkövetett bűnök terhében is ezért osztozott, jóllehet őnéki igazán nem kellett volna a háborús felelősségben részt vállalnia. De minthogy közösséget érzett a nemzettel (ha nem is a nemzet sorsának akkori irányítóival és elrontóival), vállalta a közösségi felelősséget. Kőlcsey *Himnusz*ának emelkedettségével, erkölcsi komolyságával vette magára a történelmi vétek terhét. És mivel ismerte a magyarság háborús részvételének körülményeit, látta a nemzet egészséges tartalmát, elutasította azt, hogy a magyarságot egészében „bűnös népek” bélyegezze majd a jövő. A tájban és az emlékek kisvilágában testet öltő emberség, a költészetben kifejezést nyerő igaz magyarság után a magyar nép és a jövőendő nemzedék nevében nyújtott be fellebbezést a sorshoz:

Hisz bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép,
s tudjuk miben vétkeztünk, mikor hol és mikép,
de élnek dolgozók itt, költők is büntelen,
és csecsszopók, akikben megnő az értelem,
világít bennük, őrzik, sötét pincékbe bújva,
míg jelt nem ír hazánkra újból a béke ujja
s fojtott szavunkra majdan friss szóval ók felelnek.

Nagy szárnyadat borítsd ránk virrasztó éji felleg.

A *Nem tudhatom* ilyen módon lett a magyar háborús költészet klasszikus művévé, egyszersmind Radnóti Miklós politikai költészetének mintegy összefoglalásává. Ferencz Győző igen alapos és meggyőző monográfiája részletes elemzést adott arról, hogy a költemény miként fogja át és foglalja össze az életmű néhány igen fontos

és karakteres motívumát. „A vers – olvassuk a *Radnóti Miklós élete és költészete* című 2005-ben közre adott munkában – Radnóti külső és önutalásokkal átszőtt életművéből is kiemelkedik rendkívül sűrű allúziós hálójával: minden sorában találni utalást. Az utalásoknak három rétege van. A vers egyrészt számos bibliai helyre mutat, másrészt átszővik a magyar irodalmi utalások, harmadrészt pedig önutalásokkal Radnóti a saját lírai életművének terében helyezi el a verset.” Radnóti kései költészete (utolsó versei) szinte kivétel nélkül a klasszikusok magaslatán helyezkedik el, vannak versei, amelyek mintegy végső összegzésként tesznek vallomást életének és eszmevilágának legfontosabb dolgairól. A *Nem tudhatom* is közéjük tartozik a nagyobb emberi közösséggel, a szülőhazával vállalt végső szolidaritás megfogalmazójaként. Ebben a tekintetben összegző költemény, amely nem csak a költő életének és gondolkodásának egy igen meghatározó élményét és eszméjét fejezi ki, hanem a magyar patriotizmus egyik igen fontos – egyszerre drámai és elégikus – megfogalmazása is.

A bibliai utalások az ószövetségi *Zsoltárok könyvét*, közelebbről a 20-ik, a 60-ik, a 106-ik és a 144-ik zsoltárt idézik fel, ezeket a költő a Károli Gáspár-féle protestáns bibliafordításból ismerte. Mások, így Melczer Tibor és Cs. Varga István mutattak rá arra, hogy a költemény „háttérében” ott találhatók a költő által igen becsült és szeretett Sík Sándor zsoltárfordításai, illetve Márk evangéliumának az a passzusa, amely az Olajfák hegyén virrasztó Jézus alakját idézi fel. A magyar irodalmi utalások között (ugyancsak Melczer Tibor és Ferencz Győző megállapításai szerint) megtaláljuk Kölcsey *Himnuszát*, a *Zrínyi második énekét*, a prédikátorok quereláit, Vörösmarty *Szózatát*, Rimay János *Kiben kesereg az magyar nemzetnek romlásán s fogyásán* című versét, Szentesi György egy költeményét, az ismeretlen szerzőtől való *Rákóczi-nótát*, valamint Ady Endre megrendítő költői búcsúját: az *Údvözlét a gyvőzőnek* című versét. Ugyancsak a magyar irodalmi utalások közé lehet sorolni azokat az ösztönzéseket, amelyeket a költő Petőfi Sándortól (a *Szülőföldemen* című verstől) vagy Arany János *Toldijának* „temetői jelenetétől” kapott.

Ferencz Győző mutat rá arra is, hogy Radnóti Miklós költeménye valójában Kölcsey *Himnuszának* „imaformáját” követte: „A teológiai értelemben vett bűnösséget vállalja (nem tér ki arra, miben bűnös ez a nép, de mivel minden nép egyformán bűnös, mintha az eredendő bűnre utalna); és feloldozást kér, az értelmes jövő reményében az áldozathozatal elhalasztását.” Ugyancsak jelen van a költemény szellemi horizontján az ószövetségi *Jónás könyve* és nyilvánvalóan Babits ugyanilyen című nagy költői hitvallása is. Ez a bibliai ihletettség ösztönözhetette a költemény (imént érintett) tulajdonságát, nevezetesen „a világ apró rebbenéseinek” (az *Eső esik. Fölszárad* című versben fordul elő ez a kifejezés) számbavételét, pontosabban azt, hogy a költő ezekkel az apró mozzanatokkal hitelesíti hűségét a szülőhaza iránt. „Abban a szellemben kér kegyelmet – fejtí ki Ferencz Győző -, ahogyan az Úr tanította belátásra Jónást a *Jónás könyvében*. És ahogyan Isten Ninive esetében egy tők növekedésének és pusztulásának példáján mutatja be, hogy a kis dolgok is mennyit számítanak, hogy miféle apró elemekből tevődik össze egy város, ország, nép élete (Jónás könyve, 4,6-11), hasonlóképpen Radnóti is kis dolgokon mutatja be, mit jelent neki és mit jelent általában a szülőhaza. A kis dolgok külön-külön is fontosak, de azért, hogy jelentőségük összeadódik, felsorolásuk komoly retorikai érvvé válik.”

Radnóti monográfusa, mint láttuk, „az utalások három rétegéről” beszélt, a harmadik, miként olvassuk: „Radnóti saját költészetének belső hálózatába köti a verset.” A bombázó repülőgép pilótája először az 1936-os *Istenhegyi kert* soraiban jelenik meg, majd a légitámadás fenyegetésére utal a *Háborús napló* második részében, a *Kedd estében*, majd a *Decemberi reggelben*, az *Őrizz és védj*-ben, a *Hetedik eclogában*, a repülőgép tűnik fel az *Elégiában*, a *Béke, borzalomban*, majd a harci pilóta alakja, személyes módon, a költő által megszólítva a *Második eclogában*, amely különben mintegy előképe a *Nem tudhatom* emblematikus sorának: „Ki gépen száll fölébe, annak tékép e táj, / s nem tudja, hol lakott itt Vörösmarty Mihály.” A repülőgépen érkező pusztítás és a veszélyeztetett otthoni táj éles ellentéte tesz tanúságot arról, hogy a költő mindenképpen a szenvedő országgal és népével azonosítja magát.

Jól tudható, hogy ez az önazonosítás okozta annak idején a legtöbb értetlenséget és vitát a vers körül. Többen is, így Ortutay Gyula, Vas István, Tolnai Gábor, a költő felesége és mások feljegyezték, hogy a *Nem tudhatom* nem kicsiny értetlenséget okozott a költőnek azok között a barátai között, akiknek megmutatta, illetve (legalább két alkalommal) felolvasta elkészült versét 1943 szilveszterén, illetve akörül. Úgyszólván mindenki meglepődött azon, többen el is utasították azt, hogy a költő milyen részvétellel és azonosulással beszél arról az országról, amely őt, legalábbis a hivatalosság szintjén, kivetette magából és besorolta a halálra szántak közé. Radnótit három alkalommal hívták be „munkaszolgálatra” (azaz katonai kényszermunkára, amely a zsidó származásúak és a politikai tekintetben megbízhatatlannak tekintettek osztályrésze volt), először 1940 szeptembere és decembere között, másodszer 1942 júliusában, és hosszú hónapokig volt kénytelen elviselni a testi szenvedésekkel, megerőltető munkával, állandó kínzásokkal és megalázásokkal járó állapotot, végül 1944 májusában vonult be munkaszolgálatra, innen már nem tért haza. Valójában a fizikai és lelki megpróbáltatások egy rövid (néhány hónapig tartó) szünetében született a *Nem tudhatom* – annak is összefoglalásaként, hogy a költő miként gondolkodott hazája sorsa felől és miként érezte át, fejezte ki elkötelezettségét – minden győtrelem és megaláztatás ellenére – Magyarországra sorsa iránt.

Miként jeleztem az imént, a költő barátai részéről némi értetlenség mutatkozott a verssel szemben, különösen az eredetileg záradékkal írott könyörgés, amely Szűz Máriát szólította meg. Egy visszaemlékezés (az erdélyi Mikó Erviné) szerint ez a sor így hangzott: „Borítsd ránk, Szűz Mária, virrasztó égi fátylad”, egy másik visszaemlékezés (a költő feleségéé) szerint pedig így: „Nagy szárnyadat borítsd ránk, hazánk védasszonya”. Radnóti barátai nehezményezték ezt a zárósort, s végül is az ő tanácsait követve változtatott (máskülönben akkor már hívő katolikus) költő a szövegen. Persze nem csak a Szűz Máriát megszólító zárósort okozott ellenkezést, a költemény erős hazafisága is, ahogy a költő felesége visszaemlékezett, Major Tamás a következőket jelentette ki: „írjon Mik e helyett egy másik verset, ez nem helyes gondolkodás, mert igenis jöjjön a pusztítás, jöjjenek a bombázók és nem számít a haza, gyerekkori emlék, - semmi.” Egyedül Vas István és Tolnai Gábor mutattak megértést (Vas többet, Tolnai kevesebbet) a költemény hazafias pátozsa iránt. Gyarmati Fanni naplója (amelyet Ferencz Győző idéz) csalódottan számolt be a vers körül kialakult vitáról és értetlenségről: „Miklós nagyon le volt forrázva. (...) Mindenem fáj az álmodástól és az önvádtól, miért engedtem, hogy Mik ezzel a verssel kiálljon, micsoda baklövés ezek között, még ha Gyula, a legjobb barát is félreértőnek mutatkozik. Hiszen mind-mind rögtön kész vádlóvá és ellenséggé vagy legalábbis kiábrándult hívővé válni. Az egész Újévünk elromlott ettől.”

Radnóti Miklós versének, mindebből kitetszik, megvan a nem éppen konfliktusok nélküli élettörténete. Persze a háború befejezése és magának a költőnek a tragédiája végül időszerűtlenné tette azokat az ellenérzéseket, amelyek létrejöttekor kísérték a költeményt. Az idő mindenképpen a költőt igazolta, és abban, hogy a „hivatalos” és „pillanatnyi” országgal szemben egy mitikus, egyszersmind köznapi Magyarország eszméjét emelte az adott történelmi (és személyes) megpróbáltatások fölé, ő képviselte azt a magasabb igazságot, amelynek a nemzet megtartó erejét kell(ene) jelentenie. Ahogy Kölcseynél a *Zrínyi második éneke*, Vörösmartynál *A vén cigány*, Petőfinél az *Európa csendes, újra csendes*, Aranynál a *Rendületlenül*, Adynál az *Ember az embertelenségben*, Babitsnál a *Hazám!*, József Attilánál *A Dunánál*, Dsida Jenőnél a *Psalmus hungaricus*, Illyés Gyulánál a *Haza a magasban*. Valójában ezek a nemzet szakrális szövegei: közéjük tartozik Radnóti Miklós költeménye is.

Balogh
István
Péter:
Nyár este volt...